

EKEN I VÅRA HEM

- byggnadsteknik genom tiderna

Thomas Thörnqvist

I alla tider har skogens råvaror nyttjats för människans boningar och redskap. För nästan 1000 år sedan byggde man i vårt land bostäder och andra byggnader av timmer från olika trädslag. Vilket trädslag man använde berodde på var i Sverige man bodde. Det vanligaste trädslaget var grov kärnrik fura, men även gran och ek förekom.

De äldsta i dag bevarade byggnaderna är från 1200-hundratalet, varav en av de äldsta är Granhults kyrka 4 mil nordost om Växjö. Dendrokronologiska undersökningar har visat att den är från några år före

1220. Förutom denna kyrka finns det några tiotal byggnader som är från tiden före 1350. I stort sett samtliga av dessa är uppförda med kärnrika furustockar som knuttimrats. Sedan är det ett glapp till 1500-talet. Anledningen till att det inte finns några bevarade byggnader från tiden mellan 1350 och 1500 antas vara att digerdöden skördade så många människor att det fanns tomma byggnader att flytta in i för de överlevande och deras nära ättlingar.

Äldre tiders byggnadskultur

I de byggnader som uppförts från 1500-talet fram till och med 1800-talet användes

Granhults kyrka i Nottebäck, norra Kronobergs län, är en av de äldsta bevarade träbyggnaderna i landet. Kyrkan är knuttimrad. Foto: Thomas Thörnqvist.

olika byggnadstekniker. Kort sammanfattat verkar kulturvårdarna vara ense om att landskapet såväl rumsligt som innehållsmässigt styrt byggnadstekniken. I södra Sverige, där eken var ett vanligt trädslag uppförde man hus helt eller delvis i ek. Impulserna var sydliga (Danmark, Tyskland) eller i något fall västliga (från Brittiska öarna).

I Skåne byggde man sedan gammalt två typer av bostadshus. På slättbygden var det vanligast med korsvirkeshus (förr sade man korsverkeshus), senare skiftesverkshus. I skogsbygderna byggde däremot rena trähus, det vill säga knuttimrade hus.

Till korsvirkesgårdarna ansågs det bästa träslaget vara ek. Om det var ont om ek kunde man i nödfall använda furuvirke, men till syllar och fotträ skulle det i alla fall vara ek. Mellan korsvirkeshusens stolpar hade man lera som armerades med klivna lodräta käppar av bok-, björk-, ek- eller alvirke. Längre norrut, där furan tog kommandot, knuttimrade man sina bostadshus med företrädesvis ektimmer. Men i de fallen det inte gick att få tag på ek använde man talltimmer. På den svenska landsbygden var knuttimring den helt dominerande byggnadstekniken ända fram till 1900-talet.

I områden, speciellt i västra Sverige, som dominerades av ekskog var det vanligt att använda ek i bostadshusens syllar och några varv upp i

de knuttimrade väggarna. I Seglora kyrka är det till exempel ekstockar ända upp till fönsterbräderna. Skiftesverkshus och korsvirkeshus var virkesbesparande eftersom man kunde hugga ut två till tre bräder ur varje stock. Därför användes tekniken framför allt vid uppförande av stallar och uthus. Tekniken som i första hand var anpassad för ek användes därför frekvent upp till en linje Göteborg – Vänerens och Vätterns sydspetsar – Kalmar samt Öland

Två skånska byggnadstekniker. Överst: korsvirkeshus vid Blåherremölla gård strax söder om Maglehem. Nederst: Uthus utförda i skiftesverk vid Skåne hembygdsförbunds gård strax söder om Hanaskog. Skiftesverket är utfört med både ek- och furuplank. Foto: Thomas Thörnqvist.

Knuttimrade uthus i Stensjö by utanför Oskarshamn. Foto: Thomas Thörnqvist.

och Gotland. Mindre frekvent, men ändå förekommande upp till en linje Uddevalla – Karlstad – Uppsala – Öregrund. Denna linje överensstämmer något så när med ekens utbredningsområde. Norr om denna linje knuttimrades husen företrädesvis med furu. Längst upp i norra Sverige var det inte helt ovanligt att gran användes till knuttimrade hus.

Om nu ekvirket var vanligt i de sydsvenska byggnaderna under medeltiden och fram till 1800-talet så minskade användningen alltmer till förmån för furu och gran. I Skåne utmärkte sig byggarna för att använda ek till åtminstone golvbräder samt till fönster och dörrkarmar. Detta kan vi fortfarande se i många av de stora slotten och herresätena. Ända fram till början av 1900-talet var det även vanligt att använda ekvirke vid tillverkning av skepp och broar samt till olika typer av maskiner och inte minst till möbler och andra snickerier. Detta gällde naturligtvis hela södra Sverige och inte bara Skåne.

Regalet

Sedan i stort sett 1300-talet, men i vart fall efter Gustav Vasas tid, var det kungen som ägde ekarna och storverksträden. Tanken var att spara träden för att kunna bygga en stark flotta. Men hur fick man då tag i ekstockarna till att bygga hus med? Jo i regalet fanns en öppning och det var att gå till landshövdingen eller häradsdomaren och begära att få avverka ett antal ekar för att bygga hus. Konungens förlängda arm kunde då beordra Jägeristatens tjänsteman att utsyna lämpliga träd. Sannolikt skedde utsyningen tillsammans med byggmästaren för att timret skulle ha rätt dimension och kvalitet för avsett ändamål.

Restaurering av kulturhistoriska byggnader

Hur väl man än valt virke och sedan vårdat de gamla kulturhistoriskt värdefulla byggnaderna kommer en dag då de måste restaureras. Detta måste ske på det sätt som följer den traditionella trähanteringen när

byggnaden uppfördes. I annat fall förlorar byggnaden sitt värde som vittnesbörd om sin tids byggnadskultur. Detta innebär att man måste utgå från en produktion som är inriktad på ett för ändamålet bra virke liksom en konstruktionsteknik som är anpassad till sådant trä. En bra och enkel regel är att det nya virket ska hålla minst samma kvalitet och ha samma egenskaper som det virke som ska bytas ut.

Vad skiljer ek från fura?

Barrträdens virke blir tyngre och hårdare ju långsammare det växer. Detta innebär att barrträden skall ha täta årsringar för att kvaliteten ska vara bra. Till skillnad mot barrträdens virke blir ekens virke hårt och tungt när det är frodvuxet. Ur konstruktionsmässig synpunkt ska eken ha breda årsringar. Detta gäller dock inte för ek som ska användas inom snickeriindustrin, där man vill ha smala årsringar ur estetisk synvinkel.

Frodvuxna ekar kallades därför förr i tiden för järnekar. Var eken däremot senvuxen blev virket lätt, mjukt och skört. Dessa ekar kallades frasekar. Ekar med kort stam och en välutvecklad krona med långa grova grenar, så kallade sparbanksekar, kallades ofta för isekar.

När på året ska ekar avverkas?

Förr i tiden ansågs det allmänt att barrträden skulle avverkas under den frusna delen av året för att virket skulle bli beständigt mot rötsvampangrepp och insektssting. För eken var det annorlunda. Skulle eken användas till husbyggnad var det viktigt att den avverkas i maj månad då savflödet var som störst i trädstammen. Man kunde då även flå av barken och använda den till hemgarvning eller sälja barken till yrkes-

garvare. Likaså skulle andra bärande träd som bok, oxel och vildapel, som användes till verktyg och slöjdprodukter, avverkas under våren. ■

Om författaren

Thomas Thörnqvist är professor emeritus i virkeslära vid Linnéuniversitetet. Han är ordförande i Småågarne Riksförbund och var till och med 2022 ordförande i Ekfrämjandet.

thomas@xylem.se

Mycket mer om äldre byggnadsteknik, virkesegenskaper och byggnadsvård kommer att finnas i en bok av Thomas Thörnqvist som enligt plan ska gå till tryck under hösten 2023. Boken *Virke för byggnadsvårdande ändamål* vilar på litteratur från 1700-talet och framåt inom ämnen som träteknologi och skogshushållning